

A.PUŞKİN VE P.ÇAADAYEV: YIKINTILARINA MUTLAKİYETİN YAZACAKLAR ADLARIMIZI

A. PUSHKIN AND P. CHAADAYEV: *OUR NAMES WILL BE WRITTEN ON THE
RUINS OF AUTOCRACY*

Nazan COŞKUN*

ÖZ: Aleksandr Puşkin ve Pyotr Çaadayev, 19.yüzyılın ilk yarısı Rus edebiyatı ve felsefesinin başlıca isimleri arasında yer alırlar. Puşkin'in lise yıllarında başlayan dostlukları, şairin erken ölümü nedeniyle kısa sürse de Puşkin'in Çaadayev'e yazdığı ilk şiirinde mutlakiyetin yıkıntılarına adlarının yazılacağından söz etmesiyle Çaadayev'e verdiği önemi görürüz. Edebi ve düşünsel yollarına Dekabrist harekete yakın iki isim olarak çıkan Puşkin ve Çaadayev, birbiri ardı sıra düşünsel evrim sürecine girerler. Puşkin, ilk sürgünü ile ruhsal bir kırılma yaşarken, Çaadayev, yurtdışından döndükten sonra yeni bir düşünsel arayış dönemine girer. İkili arasındaki yakınlık, özellikle Çaadayev'in *Felsefi Mektuplar*'ının yayınlanmasından önceki süreçte gelişir. Çaadayev, Rus felsefesinde bir kurşun sesi olarak değerlendirilen eserini Puşkin'e gönderir ve Puşkin'in esere dair değerlendirmelerinden oluşan yazışmalarla ikilinin Rusya tarihine dair düşünceleri biçimlenir. *Felsefi Mektuplar*'da Rusya'ya dair oldukça keskin eleştirilerde bulunan Çaadayev, medeniyet tarihinde bir yeri olmayan, geçmişinin önemsizliğiyle varlık gösteren bir Rusya imgesi çizerken, Puşkin ise Çaadayev'le bütünsel bir karşılık içinde Rusya tarihinin önemini belirtir. Çaadayev, düşüncelerini Rusya'nın Bizans Ortodoksluğunu kabul etmesi ile temellendirip, kiliseler arasındaki bölünmenin Rusya tarihinde kötü bir kader yarattığını söyler. Puşkin ise bölünmenin Rusya'yı Avrupa'dan ayırdığı noktada Çaadayev ile birleşse de bu durumun Rusya'ya özgün bir misyon yüklediğini savunur. Çaadayev, Bizans Ortodoksluğuna eleştirel yaklaşırken; Puşkin, Rus kültürünü oluşturan temel değer olarak Ortodoksluğa büyük önem atfeder. Bu karşılıklar içinde Çaadayev, keskin bir Batıcı olarak kabul edilirken, Puşkin'in Çaadayev'le yürüttüğü tartışmanın Slavcı bir çizgide olduğu düşünülür. Bu çerçevede çalışmamızda disiplinlerarası yöntem çerçevesinde Çaadayev'in *Felsefi Mektuplar*'i temel alınarak ikili arasında geçen yazışmalar ve Puşkin'in edebi eserleri kullanmış, Çaadayev ve Puşkin'in Slavcı ve Batıcı öğretisi içindeki konumuna dair bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Puşkin, Çaadayev, Felsefi Mektuplar, Felsefe-Edebiyat, Rusya.

ABSTRACT: Aleksandr Pushkin and Pyotr Chaadayev, prominent figures in 19th-century Russian literature and thought, shared a brief yet profound friendship cut short by Pushkin's untimely death. Despite its brevity, Pushkin held Chaadayev in high regard, expressing the significance of their connection by stating that "our names will be written on the ruins of autocracy" in his first poem dedicated to Chaadayev. Initially associated with the Dekabrist movement, both Pushkin and Chaadayev's intellectual journeys evolved in parallel. Pushkin experienced a spiritual break during his first exile, while Chaadayev embarked on a new

* Dr. Öğr. Üyesi-Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü/Konya-
nazan_coskun@yahoo.com (Orcid: 0000-0001-7748-5219)

period of intellectual exploration after returning from abroad. The closest affinity between the two emerged before the publication of Chaadayev's influential work, the Philosophical Letters. Chaadayev shared his work, and Pushkin's evaluations of it shaped their thoughts on the history of Russia. Chaadayev's Philosophical Letters included scathing criticisms of Russia, portraying it as having no significant place in the history of civilization due to its acceptance of Byzantine Orthodoxy. In contrast, Pushkin emphasized the importance of Russian history, presenting it as a unique mission rather than mere insignificance. Both acknowledged that the schism between churches separated Russia from Europe, with Chaadayev seen as a keen Westerner and Pushkin holding a Slavic perspective. Chaadayev's criticism of Byzantine Orthodoxy contrasted with Pushkin's strong emphasis on Orthodoxy as the foundation of Russian culture. Among these contrasts, while Chaadaev is considered a staunch Westerner, it is believed that Pushkin's debate with Chaadaev followed a Slavic trajectory. This study employs an interdisciplinary approach, analyzing Chaadayev's Philosophical Letters, their correspondence, and Pushkin's literary works to assess their positions within Slavic and Westernist doctrines.

Keywords: Pushkin, Chaadayev, Philosophical Letters, Philosophy-Literature, Russia.

Giriş

Aleksandr Puşkin (1799-1837) Rus edebiyatının kurucusu olarak kabul edilirken Pyotr Çaadayev'in (1794-1856) Rus felsefesinin kurucusu olduğunu söylemek elbette abartılı olacaktır. Ne var ki Çaadayev'in çalışmamızın ana kaynaklarından birini oluşturacak olan *Felsefi Mektuplar* (*Философские письма*) adlı eseri, dönemin bir diğer yazarı Aleksandr Hertsen'in ifade ettiği biçimiyle adeta bir kurşun gibi iner Rus düşüncesine: *Karanlık geceye atılan bir kurşundu bu; bir şey batıyor ve sonunun habercisi, bir işaret, bir yardım çağrısı, sabah müjdesi ya da sabahın gelmeyeceğinin habercisi, yine de uyanmak gerekiyordu* (Hertsen, 1956:139). Bu anlamda Rus felsefesi, Çaadayev ile başlamamış olsa da karanlıkta yankılan güçlü bir ses olarak Çaadayev, Rus felsefesinin gelişiminde oldukça önemli bir rol oynar. Bu rol elbette çalışmamızın konusu oluşturan Puşkin'in yaşam ve yaratıcılığında güçlü yansımalar bulur. Çaadayev ve Puşkin'in tanışıklığı şairin lise yıllarına dayanır. Bununla birlikte dostlukları, önemli yazışmaları, büyük ölçüde Rus gerçekliğinde güçlü bir etki yaratan ve yazarın deli ilan edilmesine neden olan *Felsefi Mektuplar*'ın yazılması ve basımından sonraki süreçte gelişir. Genç şairin dünya görüşünün gelişiminde Çaadayev'in önemli etkisi olduğu kabul edilmektedir. Düşünür S. Frank bu konuda şöyle der: *Çaadayev, Puşkin'i dini olarak etkiler veya her halükarda, onda Fransız Aydınlanma'sının mevcut zihniyetinden daha derin bir düşünce sistemi uyandırır* (Frank,1990:400).

İkili arasında 1831 yılında yapılan yazışmalara bakıldığında Frank'ın düşüncesine katılmak mümkündür. Zira Puşkin'e uzak oluşundan yakınan Çaadayev şöyle yazar: *Bir talihsizlik dostum, hayatta sana daha yakın olma şansımız olmadı. Hep birlikte yürümenin kaderimizde olduğunu ve bundan bizim ve başkaları için faydalı bir şeyin çıkacağını düşünmeye devam ediyorum* (Çaadayev, 1991b:67-68). Puşkin ise Çaadayev'e 6 Temmuz 1831 yılında uzaklığın yazışmalarla biteceğine dair şu yanıtı verir: *Bir zamanlar Tsarskoe*

Selo'da başladığımız ve o zamandan beri sık sık kesintiye uğrayan sohbetimize devam edeceğiz (Puşkin, 1831). Puşkin'in sözünü ettiği sohbet, büyük ölçüde Çaadayev'in *Felsefi Mektuplar'ı* ve düşünürün Rusya'ya dair görüşleri bağlamında Puşkin'in değerlendirmeleri ile biçimlenir. Zira düşünür, eseri tamamlamadan önce ilk mektuptan itibaren el yazmalarını Puşkin'e gönderir. El yazmalarını okuyan Puşkin, pek çok konuda Çaadayev'e katılmadığını belirtir. Ancak düşünür, herhangi bir değişiklik yapmadan *Felsefi Mektuplar'ı* yayımlar. Bu anlamda eserin yayınlanmasından önceki süreçte ikili arasında geçen yazışmalar bilhassa Puşkin'in görüşlerini anlamlandırmamız adına önem arz etmektedir. Peki, 1836 yılında *Teleskop* dergisinde yayınlanan ve Rus felsefesinde girişte belirttiğimiz üzere bu kadar güçlü bir etki yaratan eserde öne sürülen temel düşünceler nedir? Bu sorunun cevaplandırılması öncelikli öneme sahiptir. Zira Boris Tarasov'a göre Rus toplumunun farklı kesimlerinde şiddetli bir tepkiye ve devlet kurumlarında baskıcı önlemlerin alınmasına neden olan eser bağlamında bu çeşitli tepkiyi anlamak, aralarında Puşkin'in de bulunduğu filozofların, yayıncıların, yazarların görüşlerini değerlendirebilmek için, en azından genel olarak ilk felsefi mektubun iç mantığını ve genel sonuçlarını anlamak gereklidir (Tarasov,2001:116-129).

Felsefi Mektuplar Ne Der?

1830'lu yıllar, bilindiği üzere 1825 yılında soylu aydınların ve subayların gerçekleştirdiği Dekabrist ayaklanmasının yenilgisiyle sarsılmış Rus aydınları arasında Rusya'nın gelişim yoluna dair güçlü tartışmaların yaşandığı yıllardır. Slavcı ve Batıcılar olarak karşıt kamplara bölünmüş Rus aydınları içinde Çaadayev, *Felsefi Mektuplar'ında* öne sürdüğü düşüncelerle keskin bir Batıcı olarak kabul edilir. Bu kabulün başlıca nedeni Çaadayev'in Rusya'nın geçmişini geri kalmışlık bağlamında şiddetli bir biçimde eleştirmesidir.

Çaadayev, düşünsel yoluna Dekabristlere yakın arayışlarla başlar. Nitekim Boris Tomaşevski, Çaadayev'in gizli cemiyetlere yakınlığının şüphesiz olduğunu belirtir. 1826 yılında yurtdışından dönen Çaadayev sorguya çekilir ancak iddianamede adı geçmez. Araştırmacıya göre Çaadayev, önceki yılların özgürlükçü görüşlerinden yurtdışı gezisi sırasında uzaklaşır ve ardından *Felsefi Mektuplar'ının* temelini oluşturan fikirler doğrultusunda ideolojik evrimi başlar (Tomaşevski, 1956:191). Bu ideolojik evrimde *Felsefi Mektuplar'ın* ana çıkarımı; Rusya'nın, çorak topraklarında tek bir faydalı düşüncenin filizlenmediği geçmişi olmayan bir ülke olmasıdır: *Zaman deneyimimiz yok. Yüzyıllar ve nesiller verimsiz geçmiştir. Bize baktığımızda, bizimle ilgili olarak insanlığın evrensel yasasının hiçe indirildiğini söyleyebiliriz. Dünyada yalnız olarak, dünyaya hiçbir şey vermedik, dünyadan hiçbir şey almadık, insanlık fikirleri yığınına tek bir düşünce katmadık, insan aklının ilerlemesine hiçbir şekilde katkıda bulunmadık ve bu harekettten aldığımız her şeyi çarpıttık. Toplumsal varlığımızın ilk anlarından bu yana bizden insanların ortak hayrına uygun hiçbir şey çıkmadı, vatanımızın çorak topraklarında tek bir faydalı düşünce*

filizlenmedi, aramızdan tek bir büyük hakikat ileri sürülmedi. Hayal âleminde bir şey yaratma zahmetine katlanmadık ve başkalarının hayal gücüyle yaratılanlardan sadece aldatıcı görünüm ve gereksiz lüksü ödünç aldık (Çaadayev, 1991a: 330).

Çaadayev, halkların gelişim tarihlerini belli dönemlere ayrılan ilerlemeci bir süreç olarak irdelerken, Rusya tarihinde böyle bir gelişim aşaması görmez: *Tüm halkların çalkantılı, tutkulu bir endişe, tasarlanmış niyetler olmadan faaliyet dönemi vardır. ... Bu, halklar arasında büyük dürtülerin, büyük başarıların, büyük tutkuların zamanıdır. ... Bütün toplumlar, en canlı anılarını, kendi mucizelerini, kendi şiirlerini, en güçlü ve verimli fikirlerini geliştirdikleri dönemlerden geçmişlerdir. ... Ulusların tarihindeki bu büyüleyici dönem, onların gençliğidir; bu, yeteneklerinin en güçlü şekilde geliştiği zamandır ve bu bellek, olgun yaşlarının neşesi ve dersi, öğretisidir. Bizde ise aksine böyle bir şey yoktur. Önce vahşi barbarlık, sonra kaba hurafe, ardından ruhunu daha sonra ulusal hükümetin miras aldığı acımasız ve aşağılayıcı yabancı hakimiyeti - Bu gençliğimizin üzücü hikayesidir.... Toplumsal hayatımızın bu çağa tekabül eden çağı, güçsüz, enerjisiz, yalnızca vahşetle canlandırılan ve yalnızca kölelikle yumuşatılan donuk ve kasvetli bir varoluşla doluydu. Büyüleyici anılar yok, bellekte büyüleyici imgeler yok, ulusal gelenekte etkili öğreti yok. Yaşadığımız tüm yüzyıllara, işgal ettiğimiz tüm alanlara bir göz atın ve geçmiş hakkında otoriter bir şekilde konuşacak ve onu canlı ve göz alıcı bir şekilde çizecek tek bir sürükleyici anı, tek bir saygıdeğer anıt bulamayacaksınız. Düz bir durgunluk içinde, geçmiş ve gelecek olmadan yalnızca oldukça sınırlı şimdide yaşıyoruz (Çaadayev, 1991a: 324-325).*

Yukarıdaki alıntıda görüldüğü üzere düşünür, *acımasız ve aşağılayıcı yabancı hâkimiyeti sözleriyle* Rusya tarihinde önemli bir süreci ifade eden Moğol Tatar istilası dönemine atıfta bulunur ve ülkenin tarihinde tek bir saygıdeğer anıt olmadığını belirtir. Çaadayev'e göre Rusya'yı böyle bir tarihsel sürece iten olay; kiliselerin bölünmesi ve Rusya'nın Hıristiyanlığı Bizans'tan almasıdır. Zira Çaadayev için Hıristiyanlığın alındığı kaynak saf değildir ve Batı için bir hor görü nesnesidir. Tarasov'a göre Çaadayev, Ortodoksluğa dair düşüncelerini şu temelde ele alır: Ortodoks Kilisesi, toplumsal dönüşüm ilkesini Hıristiyanlığın içsel bir özelliği olarak algılamamış ve bu nedenle ilerici meyveleri toplayamamıştır. Müjde öğretisinin yüceliğini ve saflığını koruyan Ortodoksluk, kilisede yoğunlaşmış, Rus halkı arasında manevi çileciliği ve kendini inkâr etmeyi güçlendirmiştir ne var ki Batı tipinin çeşitli kültürel yapısını gölgede bırakmıştır. Çaadayev'in inandığı gibi, Ortodoks Hıristiyanlığın kendi içine kapalı, aile yapısını andıran doğası, Batı'daki genişleyici-aktif sisteminden farklıdır. Bu anlamda toplumun aktif ilerici evrimine ve buna bağlı olarak sonunda yeryüzünde mükemmel bir yaşamın kurulmasına katkıda bulunmaz (Tarasov, 2001: 116-129). Bu düşünceler ışığında Çaadayev'in Rusya'ya dair yaklaşımları onun bir Batıcı olarak değerlendirilmesine zemin hazırlar. Ancak bu düşüncelerden yola çıkarak Çaadayev'i keskin bir Batıcı

olarak kabul etmek kimi araştırmacılara göre yanlıştır. Vadim Kojinov, aadayev'in düşüncelerinin yeterince doğru anlaşılmadığının altını çizer ve Çaadayev'i bir Batıcı olarak kabul etmenin mümkün olmadığını belirtir. Zira araştırmacıya göre Çaadayev'inşu sözleri bu anlamda dikkat çekicidir: *Hiçbir zaman diğer halklarla yrmedik, insan ırkının bilinen ailelerinden herhangi birine ait değiliz, ne Batı'ya ne de Doğu'ya ve hiçbirinin geleneğine sahip değiliz* (aadayev, 1991a: 323). Kojinov'a göre Çaadayev'i bir Batıcı olarak görme eğiliminde olanlar bu cümlelerden Rusya'nın Batı geleneklerini alması gerektiğini anlar (Kojinov,2017: 83-84). Ne var ki Çaadayev bu niyette olanlara dair şöyle aktarır düşüncelerini: *Size soruyorum: Avrupa halklarının çok yavaş ve üstelik tek bir manevi gücün doğrudan ve açık etkisi altında gerçekleşen bu ilerlemesini, nasıl olduğunu öğrenme zahmetine bile girmeden hemen benimseyebilir miyiz?* (aadayev, 1991a: 332).

Bu erevede Kojinov'a göre Çaadayev'in keskin eleştirileri vatan olarak Rusya'ya değil Rus z-bilincine yönelik eleştirilerdir. aadayev, Rusya'da gerçek düşüncenin olmadığını eleştirir. Kojinov, düşünürün eleştirilerinin Rusya'ya değil de Rus z-bilincine yönelik olduğunu kanıtlamak için Çaadayev'in *Felsefi Mektuplar*'ının yayınlanmasından önce 1833 ve 1835 yılında kaleme aldığı yazılarından örneklere başvurur. İlk mektubun yayınlanmasından üç yıl önce 1833 yılında Çaadayev şöyle yazar: *Tüm halklar gibi biz Ruslar da şimdi kendi yolumuzda koşarak ilerliyoruz. ... Biraz zaman geçecek ve eminim ki bir kez bizim tarafımızdan ele geçirilen büyük fikirler, uygulanmaları ve insanlarda somutlaşmaları için başka herhangi bir yerden daha uygun zemin bulacaktır. Zira aramızda onlara karşı çıkacak köklü önyargılar, eski alışkanlıklar veya inatçı rutinler bulamayacaklar* (aadayev, 1991b: 79). 1835 yılında ise yine Rusya'nın yüce bir misyonu olduğu düşüncesinden hareketle şöyle yazar: *Rusya muazzam bir zihinsel göreve çağrıldı: Görevi, Avrupa'da tartışmalara yol açan tüm sorunları zamanında çözmek. Zihinleri oraya götüren o aceleci hareketin dışına yerleştirilmiş, orada ruhları heyecanlandıran ve tutkuları harekete geçiren şeylere sakin ve tam bir tarafsızlıkla bakma fırsatı bulur. Bence o, insan bilmecesinin çözümünü kendi zamanında çözme görevini aldı* (aadayev, 1991b: 92). Araştırmacıya göre Çaadayev'in Rusya'ya dair düşüncelerinin anlamlandırılmasında başvurulacak kilit ifadelerden biri *Birinci Mektubun* sonunda geçen *Biz, şeylerin doğası gereği, insan ruhunun ve insan toplumunun büyük mahkemelerinde bekleyen birçok davada gerçek bir vicdani yargıç olmaya yazgılıyız* (aadayev, 1991a:534) sözleridir. Kojinov, tüm bu veriler ışığında Çaadayev'in Rusya tarihini, Rusya'yı hor görmediğini belirtirken düşünürün Batıcı olarak değerlendirilemeyeceğini savunur. Araştırmacı, aadayev'in Ortodoksluk ve Katolikliğe dair yaklaşımları bağlamında değerlendirilmesini de hatalı bulur. Zira ona göre Hıristiyanlık, Rus halkında insani tutkuları ve dünyevi çıkarların dokunmadığı orijinal saflıkta korunur: *Bu, dogmanın bütünselliği ve orijinal saflığı ile birlikte Bizans'tan aldığımız mirastır. Bu saflık, şüphesiz paha biçilmez bir nimettir ve manevi düzenimizin tüm eksikliklerinde bizi teselli etmelidir; ama artık sadece*

toplumsal gelişimimizden bahsediyoruz ve Batı dini sisteminin bu tür bir gelişmeye bizim kaderimize düşenden çok daha elverişli olduğunu kabul edeceksiniz. Bir şey her zaman hatırlanmalıdır - Toplumumuzda dini fikirden başka ahlaki ilke yoktu, bu nedenle insanlarımız tarihsel eğitimlerini yalnızca ona borçludur ve sahip olduğumuz her şeyi ona atfetmek gerekir. Hem iyi hem de kötü (Çaadayev, 1991b:190).

Bu çerçevede Kojinov'a göre Çaadayev, hiçbir şekilde Katolikliği Ortodoksluğa göre yüceltmez; onları temelde farklı, ancak eşit derecede var olma hakkına sahip olan Hıristiyan kiliseleri olarak algılar (Kojinov, 2017: 92-93). Araştırmacıya göre *Felsefi Mektuplar*'ın yanlış yorumlanmasının en açık göstergelerinden biri, Çaadayev'in 1835 yılında I. Nikolay'ın bir konuşmasına karşılık kaleme aldığı şu sözleridir: *Bugünlerde dünyada yankılanan güçlü ses, özellikle kaderimizin gerçekleşmesini hızlandırmaya hizmet edecek. Dehşete kapılan ve şaşkına dönen Avrupa, öfkeyle bizi uzaklaştırdı; Büyük Petro'nun eliyle yazılan tarihimizin kader sayfası yırtıldı; Tanrıya şükür artık Avrupa'ya ait değiliz ve böylece, evrensel misyonumuz o günden itibaren başladı* (Çaadayev, 1991b:99). Araştırmacıya göre Batı'ya büyük önem ve değer atfeden Çaadayev, Rusya'ya yönelik herhangi bir Batı diktasına katlanamaz (Kojinov, 88). Ne var ki Kojinov, Çaadayev'in bir Batıcı olarak kabul edilemeyeceğini zira düşünürün temelde Rusya'ya, Rusya tarihine yönelik eleştirilerde bulunmadığını belirtse de bize göre *Felsefi Mektuplar*'da bu yönde pek çok eleştiri vardır ve düşünürü Puşkin ile karşı karşıya getiren de bu eleştirilerdir.

Puşkin'in Yaklaşımları

Liseyi bitirdikten sonra yaşamının Petersburg dönemi başlayan Puşkin, dışişlerinde göreve başlar. 1817-1820 yıllarını kapsayan bu dönem, Puşkin'in güneye sürgün edilmesiyle tamamlanır ve şairin otokrasi ve kölelik düzenine karşı nefretinin açıkça duyumsandığı Özgürlük (*Вольность-1819*), Çaadayev'e (*К Чаадаеву-1818*), Köy (*Деревня-1819*) gibi politik içerikli şiirleriyle karakterize olur. Peterburg dönemi şiirleri içinde Puşkin'le ilgili soruşturma başlatılmasına neden olan şiir, Çaadayev'e ve Özgürlük şiiridir. Vasili Kuleşov'a göre Çaadayev'e şiirinde geçen *Otokrasinin yıkıntısı* ifadesi ağır bir suçtur ve otokrasi şairi affetmez. Bununla birlikte Puşkin'in burada yurtdışından yeni dönmüş, Dekabrist çevrelere yakın olan Çaadayev'e seslenmesi de ayrıca tehlikeli bulunmuştur (Kuleşov, 2000: 42-52). Puşkin'in Çaadayev'e şiiri, düşünürü konumlandığı yeri anlamamız bakımından büyük önem arz eder. Genç şair Çaadayev'e şöyle seslenir:

*Aşkın, umudun, dingin şöhretin
Aldatısı uzun sürmedi,
Dağıldı şölenleri gençliğin,
Uyku gibi, sabah dumanı gibi;
Fakat o arzu hala dipdiri,
Uğursuz iktidarın zulmü altında
İçimiz içimize sığmayarak*

*Kulak veriyoruz yurdun çağrısına.
Umudun azabıyla beklemekteyiz
Kutsal özgürlük dakikalarını,*

...

*Dostum, en yüce coşkularımızı
Vatana adayacağız elbette!
Arkadaş, inan: er-geç doğacak
Büyüleyen mutluluğun yıldızı,
Rusya uykusundan silkinip kalkacak
Ve yıkıntılarına mutlakiyetin
Yazacaklar adlarımızı! (Puşkin, 2006:5).*

Kuleşov'a göre Çaadayev'den pek çok yararlı bilgi alan Puşkin, özellikle Çaadayev'in karakterinden etkilenir. Rusya'daki kölelik düzeninin eksikliklerinin bilinci, devrimle ilgili umutların her geçen gün sönmesi, ikiliyi birbirine yaklaştıran konular arasındadır. Puşkin, 1820 yılında tutuklandığında şairi kurtarmak için çabalayanlar arasında Çaadayev de vardır. Ne var ki şairin izole edilmesi temel amaç olduğu için Puşkin Rusya'nın güneyine sürgüne gönderilir (Kuleşov, 2000: 53-57). Puşkin sürgünde iken dostu Çaadayev'e ikinci gönderisini yazar:

*Benim yalnızlık içindeki kaprisli ilham perim
Biliyor gün ışığına çıkmamış emeği de, düşüncelerin susuzluğunu da
Hâkimim günlerime; düzenle dost aklım;
Öğreniyorum uzun süren düşünceler üzerinde dikkat toplamayı;
Aryorum ödüllendirmek için özgürlüğün koynunda
Deli dolu gençliğimle harcadığım yılları
(ve) bilgide bir asırla eşdeğer olmak için (akt.: Kuleşov, 2000: 78).*

Yukarıdaki bilgiler ışığında Puşkin'in ilk sürgününe kadar Çaadayev'i devrimci mücadelede bir tür silah arkadaşı olarak, mutlakiyetin yıkıntılarında birlikte adının yazılacağı bir yoldaş olarak gördüğü açıktır. Ne var ki Vasili Kuleşov, Boris Tarasov gibi pek çok araştırmacının belirttiği üzere sürgün yıllarında 1823 yılından itibaren Puşkin ruhsal bir kriz yaşar. Tarasov'a göre 1820'lerin ortalarından itibaren, vicdanın bireyde ilahi bir ses, kutsallığın en yüksek ifadesi olarak anlaşılması bağlamında şairin bilincinde bir tür Hıristiyanlaşma yaşanır. Nebevi bir hizmet (Peygamber şiiri) olarak ruhun ve şiirin durumu söz konusudur artık (Tarasov, 2001: 116-129). Kuleşov ise Puşkin'in bu krizle beraber özgürlüğe ulaşmaya yönelik devrimci yöntemlerden vazgeçtiğini belirtir ve şairin Çaadayev'e yazdığı üçüncü gönderide gerçekliğe karşı takındığı yeni ilişkinin gözlemlendiğinin altını çizer. Nitekim Puşkin, bu defa şöyle seslenir Çaadayev'e:

*Çadayev, anımsar mısın geçmişi?
Çok zaman önce miydi gençlik heyecanıyla
Düşündüğüm kederli adını harabelere vermek için?
Fırtınalara boyun eğmiş kalbimde,
Şimdi hem tembellik, hem de sessizlik hakim.
Ve heyecanlı bir duygusallıkla,
Dostlukla kutsanmış taşın üzerine
Yazıyorum adlarımızı (akt.: Kuleşov, 2000: 92).*

Kuleşov'a göre *Çadayev'e* başlıklı ilk gönderide bambaşka taşlardan, otokrasinin yıkıntılarında söz edilmektedir ki Puşkin o zamanlar kendi adlarının -monarşinin kalesini yıkanların adlarının - o taşların üzerine yazılacağına inanmaktadır. Şimdi ise yalnızca dostluk kalır, adları da altında eski ümitlerin olduğu taşların üzerine yazılıdır (Kuleşov, 2000: 92). Benzer bir değişim süreci *Çadayev* için de geçerlidir. Yuri Lotman'ın belirttiği üzere *Çadayev*, tıpkı Puşkin gibi yola, tarih kitaplarına adını sonsuza dek yazdıracak bir zafer susuzluğuyla çıkar *Kendisini bekleyen olağanüstü kader düşüncesi, hayatı boyunca onu terk etmez. Rus Brutus'un yolundan etkilenir: Özgürlük adına tiranı bir hançerle bıçaklamak ya da onu ateşli bir vaazla yok etmek arasındaki fark o kadar önemli değildir; başka bir şey daha önemlidir - ileride bir özgürlük mücadelesi, kahramanca bir ölüm ve ölümsüz bir zafer olmalıdır* (Lotman, 1995: 54). *Çadayev*'in Rus Brutus hayali bütünsel olarak gerçekleşme de deli ilan edildiği ülkesinde ölümsüz bir zafer kazandığı doğrudur. Ne var ki Puşkin'in ilk gönderisindeki hayal gerçekleşmeyecek, otokrasinin yıkıntılara adları yan yana yazılmayacaktır. Puşkin'in dönüşüm sürecinin netleşmesi 1826 yılında Kondratiy Rıleyev, Pavel Pestel gibi isimlerin de olduğu beş Dekabristin idam haberini almasıyla olur. Şair, haberi aldığı anda güney sürgünündeyken ateizmi savunduğu bir mektubunun güvenlik şubesi görevlilerince ele geçirilmesi neticesinde gönderildiği Mihaylovskoye'de polis denetimi altında yaşamaktadır (İnanır, 2022: 145) ve aldığı haber üzerine *Peygamber (Пpоpок, 1826)* şiirini kaleme alır. Bu çerçevede Tarasov'a göre Puşkin, olgunluk çağına dair yaratıcı öz bilincini tam olarak *Peygamber* şiirinde tanımlar. Bu şiir, Puşkin'in *Çadayev*'in yeryüzünde mükemmel bir düzene dair ütopyik fikirleriyle anlaşmazlığını anlamak bağlamında önemlidir. Nitekim şairin;

*Tanrı'nın sesi duyuldu birden;
"Kalk, peygamber ve gör ve dinle,
Uygula istencimi,
Ve dolaşarak karada ve denizde*

Tutuştur sözlerinde insan yüreklerini (Puşkin, 2006: 55).

dizelerinde görüldüğü üzere Puşkin artık dünyevi temalara dayanan dışsal yapılarla değil yaşamın yüzeyinde görünmeyen derinlerdeki kuvvetlerle ilgilenmektedir (Tarasov, 116-129). Semyon Frank da Puşkin'in

güney sürgünü içinde yer alan Kışinev dönemini Puşkin'in yaşamında siyasi radikalizme yöneldiği tek dönem olarak görürken diğer taraftan sürgünün Puşkin'in siyasi hayallerinde *belirli bir melankolik soğumaya* (Frank, 1990:400) yol açtığıın altını çizer. Puşkin'in Çaadayev'in *Felsefi Mektuplar'*ıyla ilgili düşüncelerini geçirdiği bu dönüşüm süreci doğrultusunda değerlendirmek gerekmektedir. Puşkin, *Mektuplar'*ı el yazmalarından ilk okuduğunda Çaadayev'e yazdığı mektupta toplumsal hayatın üzücü doğası bağlamında düşünürle tam bir ortaklık içinde olduğunu belirtir: *Sizinle tartıştıktan sonra, gönderinizdeki çoğu düşüncenin derinden doğru olduğunu söylemeliyim. Gerçekten de toplumsal hayatımızın üzücü olduğunu kabul etmeliyiz. Bu kamuoyu yokluğu, tüm göreve, adalete ve gerçeğe karşı bu kayıtsızlık, insan düşüncesine ve haysiyetine yönelik bu alaycı küçümseme, gerçekten umutsuzluğa yol açabilir. Bunu yüksek sesle söylemekle iyi ettiniz* (Puşkin, 1951c:866-868).

Ne var ki bu uzlaşma devam etmez. Çaadayev'in *Felsefi Mektuplar'*ının ana teması yukarıda belirttiğimiz üzere Rusya'nın tarihsel bir geçmişi olmadığı, ortak insanlık medeniyetinde tek bir filiz yetiştirememiş olmasıdır. Ruhsal kriz dönemi itibarıyla başlayan değişim sürecinde Rusya tarihine yakın ilgi duyan hatta Mihaylovskoye'deki sürgün günlerinde *Boris Godunov'*un bazı bölümlerini yazan Puşkin'in Çaadayev ile ayrıldığı pek çok konu olmasına rağmen belki de en keskin ayrılık, bu noktada ortaya çıkar. Şair, Çaadayev'in bu düşüncesine kesinlikle katılmadığını belirtir: *Tarihsel önemsizliğimize gelince, size kesinlikle katılmıyorum. Oleg ve Svyatoslav savaşları ve hatta belirli çekişmeler - Bu, tüm halkların gençliğini ayıran, kaynayan maya ve ateşli ve amaçsız faaliyetlerle dolu bir yaşam türü değil mi? Tatar istilası üzücü ve harika bir manzara. Rusya'nın uyanışı, gücünün gelişimi, birliğe doğru hareketi (elbette Rus birliğine doğru), ... İki İvan - nasıl, bunların hepsi gerçekten tarih değil mi? Yoksa sadece solgun ve yarı unutulmuş bir rüya mı? Peki, tek başına tüm dünya tarihi olan Büyük Petro! Peki ya Rusya'yı Avrupa'nın eşğine getiren II. Katerina? Sizi Paris'e getiren Aleksandr? Gerçekten Rusya'nın şu anki durumunda önemli, geleceğin tarihçisini şaşırtacak bir şey bulmuyor musunuz?* (Puşkin, 1951c:867).

Puşkin'in Çaadayev'den farklı olarak Rusya tarihine büyük önem ve değer vermesinin sebeplerinden biri büyük ihtimalle ailesinin altı yüzyıllık soylu geçmişidir. Nitekim Emine İnanır'ın belirttiği üzere Puşkin, pek çok eserinde gurur duyduğu derin aile köklerine atıfta bulunur (İnanır, 2022: 118). Puşkin'in Çaadayev ile Rus toplumsal yaşamının üzücü yapısına dair ortaklığı, Hıristiyanlığın tarihteki rolüyle ilgili düşüncesi bağlamında devam eder. Çaadayev gibi Puşkin de Hıristiyanlığı dünyevi düzenin en büyük altüst oluşu olarak görür. Ona göre Hıristiyanlıkla birlikte dünya yenilenmiştir ki modern tarih Hıristiyanlık tarihidir (Puşkin, 1951a:146). Ancak Çaadayev'in Rusya'ya dair eleştirilerinin temelini oluşturan kiliseler arasındaki bölünmenin Rusya'yı Avrupa'nın ilerleme tarihinden kopardığı görüşüne katılmaz, aksine Rusya'nın tarihsel süreçte özel bir misyona sahip olduğunu belirtir ve Moğol Tatar istilası dönemine atıfta bulunarak Katolik Avrupa'yı

kurtaran bir Rusya imgesi çizer: *Hiç şüphe yok ki Bölünme (kiliselerin ayrılması) bizi Avrupa'nın geri kalanından ayırdı ve onu sarsan büyük olayların hiçbirinde yer almadık ama kendi özel misyonumuz vardı. Burası Rusya, engin alanları Moğol istilasını yuttu. Tatarlar Batı sınırlarımızı geçmeye ve bizi arkada bırakmaya cesaret edemediler. Çöllerine çekildiler ve Hıristiyan uygarlığı kurtuldu. Bu amaca ulaşmak için, bizi Hıristiyan olarak bırakan, ancak bizi Hıristiyan dünyasına tamamen yabancı kılan çok özel bir varoluşa öncülük etmemiz gerekiyordu. Öyle ki çileciliğimizle Katolik Avrupa'nın enerjik gelişimi tüm engellerden kurtuldu (Puşkin, 1951c:866).*

Çaadayev'in ortak insanlık tarihinden kopuş ve geri kalmışlığın kökenlerini aradığı Ortodoksluk, Puşkin için Rusya'nın en özgün değerlerinden biridir ve İsa'nın öğretisini tüm saflığıyla korumuştur. Bununla beraber Puşkin, Katolik ve Ortodoks tartışmasından ziyade İsa'nın öğretilerinin önemine yönelir. Puşkin'in Ortodoks din adamlarına olan yaklaşımı da Çaadayev'den farklıdır. Şair din adamlarının aydınlanmada oynadığı rolün önemini vurgular. *Rusya'da din adamlarının etkisi, Roma Katolik topraklarında ne kadar zararlıysa o kadar yararlıydı. Orada, Papa baş olarak kabul edilerek, medeni kanunlardan bağımsız özel bir toplum oluşturulur ve aydınlanmanın önüne sonsuza dek batıl inançlar konulur. Bizde ise tam tersine, dinin kutsalları tarafından korunan tek bir otoritede her zaman halk ile hükümdar arasında, insanla tanrı arasında olduğu gibi bir aracı olmuştur. Tarihimizi ve dolayısıyla aydınlanmayı keşiflere borçluyuz (Puşkin, 1951b:126).* Puşkin'in bu düşüncesi *Boris Godunov*'da Ortodoks inancın temsilcisi olan Pimen karakterinde açıkça görülür. Pimen, tarihi olayları kaleme almasının Ortodoks geleneğin, tarihin öğrenilmesinde oynayacağı rolle ilgili konuşurken Puşkin'in Ortodoks din adamlarına olan yaklaşımını ifade eder. Zira Pimen, kaleme aldığı satırları adeta Ortodoksluğa bir hizmet olarak algılar:

*Bu olayı yazdıktan sonra tarihim sona erecek,
Böylece Tanrı tarafından bana,
Bu günahkâr adama verilen görev de
Yerine getirilmiş olacak.
Tanrı'nın bana yıllar boyunca
Olayları göstermesinde
Ve yazıcılık sanatını öğretmesinde
Bir hikmet varmış demek ki.
Elbet bir gün ilerde, çalışkan bir rahip
Benim bu isimsiz, hamarat eserimi bulacak
Tıpkı benim gibi yakıp kandilini,
Silkecek asırların tozunu cildin üzerinden,
Aktaracak gelecek Ortodoks nesillere,
Anayurtlarının geçmiş kaderini;*

*Ve büyük Çarlarının işlerini, iyiliklerini,
Çektikleri zorlukları saygıyla ansınlar diye,
Günahları için kurtarıcılarına yalvarsınlar diye*

Süratini çıkaracak gerçeğin sözlerinin (Puşkin, 2011: 10-11).

Puşkin, Çaadayev'e itirazlarında da bu konuya da değinir ve şöyle der: *Feofan'dan önceki din adamlarımız saygıya değerdi, asla papacılığın alçaklığıyla lekelenmediler ve elbette insanlığın birliğe en çok ihtiyaç duyduğu bir zamanda asla reformasyona neden olmazlardı* (Puşkin, 1951c: 866-868). Frank'a göre Puşkin, 1820'lerin ortalarından itibaren özellikle Boris Godunov eseri için çalıştığı tarihi materyaller bağlamında Ortodoksluğun ulusal ruh ruhu ve kültürü için önemini açıkça farkındadır (Frank, 454). Nitekim karışıklık dönemini ele alan *Boris Godunov adlı eserinde* düzmece Çar Dimitri'nin dönemin çarı Boris Godunov'a karşı tahta çıkmak için Batı devletleri ve Katolik kilisesinin desteğine güvenmesi sonunda uğradığı yıkım, Puşkin'in Ortodoksluğun Rus halkı için önemini vurgulanması bağlamında anlamlıdır. Puşkin, Çaadayev'in Hıristiyanlığın saf olmayan ve horgörülen Bizans'tan alınmış olmasına dair eleştirilerine de katılmaz: *Hıristiyanlığı aldığımız kaynağın saf olmadığını, Bizans'ın hor görüldüğünü vs. söylüyorsunuz. Ah, dostum, İsa Mesih'in kendisi Yahudi olarak doğmamış mıydı?* Puşkin, 1951c: 867). Çaadayev için Hıristiyanlığın nereden alındığı önem arz ederken Puşkin için nasıl ve ne için alındığı önemlidir ki şair, Rusların Bizans'tan Hıristiyanlığın ışığını aldığını düşünür (Zavarzin vd. 1995: 107-125). Şairin Çaadayev'e karşı çıktığı bir diğer konu; düşünürün Hıristiyanlığın birliğini Katoliklikte görmesidir. *Hıristiyanlığın birliğini Katoliklikte, yani papada görüyorsunuz. Protestanlıkta da bulduğumuz Mesih fikrinde yatmıyor mu?* (Puşkin, 1831) diye soran Puşkin, Çaadayev'den farklı olarak bir kez daha vurguyu Katolik ve Ortodoks tartışmasından İsa Mesih'e kaydırır.

Buraya kadar yapılan inceleme bağlamında Vadim Kojinov'un ele aldığı biçimde Puşkin ve Çaadayev arasındaki tartışmanın özünü Slavcı ve Batıcı düşüncenin oluşturduğu görülmektedir. Ne var ki bir diğer araştırmacı Tarasov'a göre burada Kojinov'un ele aldığı Slavcı-Batıcı bağlamda bir tartışma söz konusu değildir. Çaadayev, Rusya'yı Avrupa'nın ilerleyişi bağlamında tarih felsefesiyle değerlendirirken Puşkin, modern dünya insanların bilgi-inanç çelişkisindeki psikolojik yapısıyla ilgilenir. Zira kendisi de benzer bir ruhsal yapı içerisindedir. Puşkin, insan bilincini anlık bencil çıkarların sınırları içine daraltan ve kapatan "ilerlemenin" ters tarafını ilk fark edenlerden biridir. Ona göre, modern Batı'daki cumhuriyetçi haklar, yasalar ve medeniyetin diğer kazanımları yalnızca başlangıçtaki eşitsizliği maskeler ve böylece onu derinleştirir, insan doğasının kısır yönlerinin gizli gelişimi ve özgürlüğün fark edilmeden bir türe dönüşmesi için koşullar yaratır: Kendi kendine yeten vasatlığın tiranlığı. Bu nedenle, hem kişisel deneyimlerden hem de uzak ve yakın tarih deneyimlerinden insan doğasının tüm zayıflıklarını mükemmel bir şekilde inceleyen gerçekçi

Puşkin'in, Çaadayev'in yeryüzünde mükemmel bir düzen fikrine şüpheyle yaklaşması gerekir. Puşkin, farklı dönemlerin birbirini izleyen hareketinde, ilerici gelişme görmez, ancak evrensel özün köklerini etkilemeyen, çözmeyen, aksine çelişkilerini karmaşıklaştıran toplumsal kabuklarda bir değişiklik görür. Şair, şeytani güçlerin güçlü eyleminin tüm insanların ruhunu aşındırdığını düşünür. Puşkin, Çaadayev'in, altın çağa doğru bir hareket olarak zamanın gizemini kavramaya çalışmasını felsefi dünya uyumu içinde dikkate almaz. Çaadayev'in tamamen iyi bir sona yönelik umudu, ona tarihin gizemli açıklığını önceden verilmiş "ilerici" bir cevaba uydurma girişimi gibi görünmüş olmalıdır (Tarasov, 2001: 116-129).

Sonuç

Genel bir değerlendirme yaparsak Puşkin ve Çaadayev lise yıllarında başladıkları dostluklarını önce özgürlük mücadelesinin yoldaşları olarak sürdürürler. Ne var ki hem şairin hem de düşünürün varoluşsal yolculukları onları bir tür düşünsel evrime sürükler. Puşkin, mutlakiyetin yıkıntılarında isimlerinin yazılacağı inancından farklı bir tarih ve varoluş anlayışına geçiş yapar. Çaadayev, Dekabristlere yakın bir özgürlük tutkunu olarak başladığı yolculuğunu, yeryüzünde Tanrı krallığının kurulması özlemiyle dolu bir düşünür olma yolunda tamamlar. Nitekim Tarasov, Çaadayev'in ana fikirlerinin bir bütün olarak tarihin gizemli anlamıyla, Rusya ve Avrupa'nın tüm insanlığın kaderindeki rolüyle bağlantılı olduğunu belirtirken yeryüzünde mükemmel bir düzen beklentisi, insanların toplumsal uyumu ve adalet için artan özlemini kendi tarzında yansıtmayı, düşüncesinin yol gösterici çizgisi olarak tanımlar (Tarasov, 2001: 116-129). Puşkin, Çaadayev'den bir adım ötededir. Zira tartışılmaz dehasıyla bir taraftan bir şair ve yazar olarak insan varoluşunun dehlizlerinde dolaşırken diğer taraftan Rus edebiyatının ve düşüncesinin gelişiminde etkin rol oynayan bir düşünürdür. Slavcı ve Batıcı düşünce bağlamında bir değerlendirme yapmak gerekirse Puşkin'in yaşadığı ruhsal kırılma bağlamında kimi noktalarda Tarasov'a katılsak da ikili arasındaki tartışmanın esas özünü Slavcı ve Batıcı düşünceler çerçevesinde değerlendirmenin daha doğru olduğu kanaatindeyiz. Zira Puşkin, bir şair olarak düşünür Çaadayev'den varoluşsal sorgulamalara daha duyarlı olsa da *Felsefi Mektuplar* bağlamında yapılan tüm yazışmalar ve Puşkin'in özellikle Boris Godunov gibi tarihi eserleri ve şiirleri bu tartışmanın siyasi doğasını açığa çıkarmaktadır.

Ne var ki hem Çaadayev'in hem de Puşkin'in bütünsel olarak bir kampa dâhil edilmesi mümkün görünmemektedir. Puşkin, her ne kadar Rusya'nın toplumsal düzenini güçlü bir biçimde eleştirip, Batı medeniyetine büyük önem vererek Batıcı bir yazar izlenimi verse de özgün Rus kültürünün kabulü, Ortodoksluğun değeri, Rusya'nın Avrupa medeniyet tarihinde oynadığı kurtarıcı rol gibi düşünceleriyle de açıkça bir Slavcıdır. Şairin *Namusum üzerine yemin ederim ki dünyada hiçbir şey için vatanımı değiştirmek ya da atalarımızın tarihinden farklı, Tanrının bize verdiğiinden farklı bir tarihe sahip olmak istemezdim* (Puşkin, 1951c:867) sözleri de onu katı bir Slavcı olarak kabul etmek için yeterli gerekçeyi vermektedir. Ne var

ki Puşkin, evrensel bir insan olarak ne Slavcılarının ne de Batıcıların görüşlerini bütünsel olarak paylaşmaz. Çaadayev, yukarıda açıkladığımız düşünceleri bağlamında Puşkin'den çok daha net bir biçimde Batıcı bir düşünür izlenimi verir. Ancak Çaadayev'in eserlerinin detaylı bir analizi Kojinov'un da ileri sürdüğü gibi, onun saf Batıcı bir düşünür olmadığını açığa çıkarmaktadır. Sonuç olarak yaşadıkları dönemin edebi, düşünsel gelişimine büyük katkı sağlayan Puşkin ve Çaadayev'in dostluklarının başındaki ilk arzuları adlarının mutlakiyetin yıkıntıları üzerine yazılacak olması gerçekleşmemiş olsa da düşünceleri, eserleri ve dostluklarıyla tarihte birlikte anılmayı başarmışlardır.

KAYNAKÇA

Yazılı Kaynaklar

- Çaadayev, P. Ya. (1991a). *Polnoye sobraniye soçinenii i izbranniye pisma, Tom I*, Moskova: Nauka.
- Çaadayev, P. Ya. (1991b). *Polnoye sobraniye soçinenii i izbranniye pisma, Tom II*, Moskva: Nauka
- Frank, S. (1990). *Puşkin v russkoy filosofskoy kritike konets XIX-pervaya polovina XX veka*, Moskova: Kniga.
- Hertsen, A.İ. (1956). *Sobraniye soçinenii v tridtsati tomah, Tom IX*, Moskova: Akademiya nauk.
- İnanır, E. (2022). *Aleksandr Sergeyeviç Puşkin, 19.yüzyıl Rus edebiyatı altın kalemler*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Kojinov, V. (2017). *Pobedy i bediy Rossii .Uroki istorii*, Алисторус.
- Kuleşov, V.İ. (2000). *Puşkin yaşamı ve sanatı*.(çev.: Birsen Karaca), İstanbul: Multilingual.
- Lotman, Yu. (1995). *Puşkin, Biografiya pisatelya. Stati i zametki. 1960-1990. (Yevgeni Onegin). Kommentariy*, Peterburg: İskustvo.
- Puşkin, A.S. (1951a). *Polnoye sobraniye soçinenii v destayi tomah, Tom VII*, Moskova: Akademiya Nauk.
- Puşkin, A.S. (1951b). *Polnoye sobraniye soçinenii v desyati tomah, Tom VIII*, Moskva: Akdemiya Nauk.
- Puşkin, A.S. (1951c). *Polnoye sobraniye v desyati tomah, Tom X*, Moskva: Akademiya Nauk.
- Puşkin, A. (2011). *Boris Godunov*. (çev.: Özcan Özer), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Puşkin, A. (2006). *"Seviyordum sizi..." seçme şiirler*, (çev.: Ataol Behramoğlu), İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Tarasov, B. (2001). "Hiristiyanskiye aspektiy istoriosofskogo spora A.S.Puşkina c P.Ya.Çaadayeviyım", *Problemy istoričeskoy poetiki*, 116-129.
- Tomaşevski B. (1956). *Puşkin kniga pervaya (1813-1824)*, Moskva: Akademiya Nauk.
- Zavarzin A. Vd. (1995). *Puşkin otveçayet Çaadayevu. Diss. Slav.: Hist. Litt. XXI*. Szeged, 107-125.

Elektronik Kaynaklar

Puşkin, A. S.: P.Ya. Çaadayevu 6 iyulya 1831 g. İz tsarskogo sela v Moskvu”,https://rvb.ru/pushkin/01text/10letters/1831_37/01text/1831/1612_424.htm. (Erişim 20.06.2023)

“İyi Yayın Üzerine Kılavuzlar ve Yayın Etiği Komitesi'nin (COPE) Davranış Kuralları” çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir. / The following statements are included within the framework of "Guidelines on Good Publication and the Code of Conduct of the Publication Ethics Committee (COPE)":

Etik Kurul Belgesi/Ethics Committee Approval: Makale, Etik Kurul Belgesi gerektirmektedir./ *This article does not require an Ethics Committee Approval.*

Çıkar Çatışması Beyanı/Declaration of Conflicting Interests: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur. / *There is no potential conflict of interest for the author regarding the research, authorship or publication of this article.*